

HISSIIY (EMOTSIONAL)-IRODA JARAYONIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNI PSIXOLOGIK O'RGANISH

ABDURASHIDOVA MUXARRAMXON SIROJIDDIN QIZI

Email: muxarramxon9875@gmail.com

Qo`qon universiteti Andijon filiali Tibbiyot fakulteti

PI-25-06-guruh talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqola hissiy (emotsional)- irodasi sohasida nuqsoni bo'lgan bolalar, ulardagi psixologik jarayonlar, kasallikning og'ir asoratlarini oldin olish haqida. Autizmli bolalarga atrof-muhit, ranglar, ota-ona va boshqa oila a'zolarining ta'siri, va bu ta'sirlar bola uchun doimiy salbiy emotsional fon bo'lishi, ulardagi birinchi va ikkinchi signal sistemasidagi o'zgarish haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar. Autizmli bolalar, emotsiya, signal sistema, og'ir hissiy nuqsonlar, psixik buzilishlar, gipersteziya, emotsional donor, autostimulyatsiya, stereotipiya, manuplatsion belgi.

Kirish. Hissiy (emotsional)- irodasi sohasida nuqsoni bo'lgan bolalar psixologik-pedagogik va klinik belgilari bo'yicha turlicha xarakterlanadi. Eng og'ir hissiy nuqsonlar erta bolalar autizmi sindromida kuzatiladi (EBA); ba'zi hollarda emotsional nuqsonlar aqli zaiflik yoki psixik rivojlanishni orqada qolishi bilan birgalikda keladi. Emotsional-irodaviy soha nuqsonlari shuningdek shizofreniyali kasal bolalar va o'smirlarga ham xosdir.

Autizimli bolalar

Hissiy (emotsional)- irodaviy va kommunikativ-ehtiyojlamining o'ziga xosligi Birlamchi psixik buzilishlarga ega autizimli bolalarga turli ta'sirlarga gipersteziyaning (sezgirlikning) yuqoriligi xosdir: ya'ni harorat, taktil, ovoz va ranglarga. Doimiy ranglar autizimli bolalar uchun xaddan tashqari yoqimsiz. Atrof-olamdan keluvchi bu kabi ta'sirlar autizimli bolalar tomonidan jarohatlovchi omil sifatida idrok etiladi. Bu bolalarda xaddan tashqari psixik ta'sirchanligini shakllantiradi. Meyorida rivojlanayotgan bola uchun normal hisoblangan o'rab turgan atrof-muhit autizimli bola uchun doimiy salbiy emotsional fon bo'ladi, hissiy qovusha olmaslik va salbiy hislar chashmasi hisoblanadi. Inson autizmga ega bo'lgan bola tomonidan atrof muhitning elementi sifatida idrok etilib, uning uchun juda kuchli ta'sirlagich hisoblanadi. Bu autizmga ega bo'lgan bolaning umuman insonga, xususan yaqinlariga bo'lgan reaksiyasining kuchsizlanishini izohlaydi. Shuning uchun bolaning ota-onasi, birinchi navbatda onasi ko'pincha hissiy, emotsional donorlar sifatida e'tiborga olinadi.

Autizimli bolalarga atrofdagi insonlarning ta'siri

Autizmga ega bolaning ehtiyojlarining tanqisligi ko'rav aloqasini o'rnatishga bo'lgan intilishlarining yo'qligi, muloqotga kirishishdagi asossiz qo'rquvlar uning "Ijtimoiy yakkaligining" yorqin ko'rinishidir. Autizmga ega bolaning qarashlari bo'shliqqa qaratilgan bo'lib suhbatdoshiga qaratmaydi. Ko'pincha ushbu qarash autizimli bolani ichki tashvishlanishlarini ifodalaydi. Go'daklik vaqtida xattoki onasining yuzi ham bolada qo'rquv uyg'otishi mumkin. Autizmga ega bo'lgan bolaning inson yuziga bo'lgan reaksiyasi shunday g'ayri tabiiy-ki: bola insonning yuziga qaramaydi, ammo uning pereferik ko'ruvi boshqa odam tomonidan qilingan barcha, xatto sezilar-sezilmay mayda harakatlarni sezishi mumkin. Go'daklik

davrida onasining yuzi "jonlanish kompleksi" o`rniga bolada qo`rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Ulg`aya borgan sari autizmga ega bo`lgan bolaning ushbu hissiy omilga bo`lgan munosabati deyarli o`zgarmaydi. Odamning yuzi, yuz ifodasi juda kuchli ta`sirlagichligi saqlanib qoladi va giperkompensator ta`sirlarni, masalan, qarashdan va ko`z nigohi orqali munosabatidan qochish, o`zaro ijtimoiy munosabatlardan voz kechish kabilarni yuzaga keltiradi.

Signal sistemasidagi o`zgarishlar

Ma`lumki, birinchi signal sistemasining yetarlicha emasligi, autizmga ega bo`lgan bolalarda uni gipersteziya ko`rinishida namoyon bo`lishi ikkinchi signal sistemasida nuqsonlarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Muloqot qilishga xoxishning yo`qligi autizmli bolalarda kommunikativ-ehtiyojlar jarayonini affektiv va sensor jarayonlarning rivojlanish darajalariga bog`liqligidan dalolat beradi.

Autizmga ega bolaning kommunikativ ehtiyojlar jarayonining yetishmovchiliklari uning nutqiy xususiyatlarida ham ifodalanadi:

-nutqni ifodalash bilan birgalikda keluvchi mutizm, nutqiy shtamplar, exolaliya, shuningdek yuz ifodasi va imo-ishora jarayonlarining shakllanmaganligidir.

Kommunikativ jarayon komponentlari tuzilishida bir vaqtning o`zida yetarlicha b`lmasligi autizm bilan birga bolalarda muloqot qilishga bo`lgan motivatsiyasini shakllanmaganligi ham kuzatiladi. Miyaning energetik potentsiali inson hayoti faoliyati uchun zarur bo`lgan psixoemotsional tonusni ta`minlaydi. Energik tonus yetarlicha bo`lmagan sharoitlarda autizmli bolalarda ijobiy hissiy (emotsional) muloqatni chegaralanganligi kuzatilib, atrof-olam bilan o`zaro munosabatlarda patologik xususiyatlar yuzaga keladi. Bunday patologik o`zaro

munosabatlarning shakli kompensator autostimulyatsiyalardir. Ular bolaga noqulay holatlarni neytrallashtirishga imkon yaratadi va sun'iy ravishda psixosotsialni tonusni ko'taradi. Kompensator autostimulyatsiyalar stereotiplikni namoyon etadi hamda bir xil harakatlarni qaytarilish turg'unligi -**stereotiplar**ni yuzaga keltiradi.

Stereotiplar- bir xil harakatlarni qaytarilish turg'unligi.

Stereotiplarning yuzaga kelishi autizmga ega bo'lgan bolalarning ehtiyojlari asosida yuzaga kelib, qo'rquv hislarini yuzaga keltirmaydigan, hayot davomida unga tanish bo'lgan turg'unlikka intiladi. Autizmli bolalar o'zlarini noqulay ta'sirlardan turli xil variant stereotiplar orqali ehtiyoqlaydi. Kompensatsiyaning u yoki bu shakllari bolani atrof olamda "og'riqsiz" mavjud bolishiga yordam beradi.

Stereotiplar autizmli bolaning deyarli barcha faoliyat turlarida yuzaga kelishi mumkin. Masalan motor stereotiplar harakatlarning bir xilligida namoyon bo'ladi hamda bolani ijobiy his qila olishini shakllantiradi. Nutqiy stereotiplar alohida so'z, ibora, jumla, kitoblardan olingan hikmatli iboralar, miyaga o'rnatib qolgan fikrlar alohida qaytarilish shaklida yuzaga keladi. Intellektual darajada stereotiplar manipulyatsion belgi, shakl, tushunchalar shaklida namoyon bo'ladi.

Stereotiplar shuningdek fazoviy oriyentatsiya (mo'ljalga olish) hamda maktab, maishiy yoki uy sharoitida, biron-bir uy jihozini o'zini almashtirilishi bola tomonidan qat'iy noroziliklarni tug'diradi. Autizmli bolaning faqatgina atrofdagilar bilan emas, balki o'ziga nisbatan stereotipligi kuzatiladi. Autizmli bola kiyadigan kiyimlari, maksimal qulay va kam variantlidir, ya'ni stereotipdir(bola bir turdagi kolgotka, shim, botinka va x.k.). Ovqatlarni tanlashi ham autizmli bolalarda stereotipdir (ovqat stereotipi: bola bir turdagi sho'rva yoki faqat guruch va x.k.). Ma'lumki ba'zi autizmli bolalarda xazm qilish jarayonlarida nuqsonlar kuzatiladi, shuning uchun ularda ovqatlarga allergiyalar yuzaga kelishi mumkin.

Og'ir xollarda autizmli bolalar umuman ovqatdan voz kechishlari mumkin. Shuni alohida ta'kidlash joizki, steriotiplar autizmli bolani hayotining ilk davrlarida yuzaga keladi. Steriotiplar autizmli bolaning ulg'ayish davrida birga keladi, lekin uning faoliyatidan umuman o'chib ketmaydi. Autizmli o'smirlar atrof-olamni steriotip qabul etishda davom etib, ijtimoiy bog'liqlik va ijtimoiy hayot stereotiplarini o'zaro ta'sir shakllarini o'z ichiga oladi. Autizmda asinxroniyaning rivojlanishi harakat jarayonida o'ziga xos namoyon bo'lib, bilish jarayonlari harakat rivojlanishidan ilgarilab ketishi, bu geteroxron prinsipni buzilishiga olib keladi. Umuman olganda umumiy va mayda motorikaning yetarlicha rivojlanmasligi kuzatildi. Muskul gipotonusining borligi bolalar harakatlarning imkoniyatlarini xolatini va o'ziga xosligini aniqlaydi. Bu qovushmagan harakatlar va harakatlarni moslashish koordinatsiyasining nuqsonlarida elementar o'z-o'ziga xizmat qilish ko'nikmalarini egallashdagi alohida qiyinchiliklarda, barmoqlar bilan ushlashni shakllanmaganligida, qo'l barmoqlari va kaft harakatlarida namoyon bo'ladi. Autizmli bolalarda o'z-o'ziga xizmat qilishda bir qancha muammolar yuzaga keladi. O'z-o'ziga xizmat qilish ko'nikmalarini rivojlanishi autizmli bolalarda alohida muammo xisoblanadi. Xattoki, eng chaqqon bolalar, alohida is'tedod qobiliyatiga ega bo'lganlari ham xayotiy xolat va maishiylikka moslashmagan bo'ladilar. Ularda ham o'z-o'ziga xizmat qilish sekin shakllanadi hamda sifatli rivojlanmaydi, chunki ular stereotip qabul etadilar. Avval ta'kidlanganidek, bolalar ovqat is'temol qilishda alohida qiyinchiliklarga duch keladilar, kiyimlari steriotip hamda pala-partish bo'lishi mumkin. Shuning uchun o'z-o'ziga xizmat qilishni o'rgatish ijtimoiy moslashuv ko'nikmalarini shakllanishini o'z ichiga olib, autizmli bolalarni korreksion jarayonida alohida o'rin egallaydi.

Idrok va sensor jarayonning o'ziga xosligi

Autizmli bolalaming idroki obyektlami persepsiyasini senzitiv yuqoriligi bilan xarakterlanadi. O`ta sensor ta`sirchanlik sharoitda mexanizmning giperkompensatorligi yuzaga kelib, u bir tomondan, psixologik ximoyani, boshqa tomondan psixik deprivatsiya hamda kognitiv jarayonlami rivojlanishidan, shuningdek idrokdan ham voz kechishni ifodalaydi. O`rab turgan sensor jarayon autizmli bola uchun doimiy salbiy shakldagi hislaming manbai hamda emotsional qovusha olmasligi xisoblanadi. Sensor salbiy tajriba shakllanib bolani o`ziga xos emotsional jarayonida ifodalanadi. Idrokning o`ziga xos nuqsonlaridan tashqari, shuningdek perseptiv namunalaming yetarlicha emasligi kuzatiliadi, bu esa bolani tasviriy tanlovi va sensor ta`sirlaming qabulini izohlaydi.

Autizmli bolalar atrofidagi predmetlami to`liq idrok etmasdan, alohida affektiv belgilarga asoslanadilar. Masalan, bu nimaligini topish vazifasi beriladi:

“kichkinagina, momiq, jaxldor, uzun tishli”

Autizmli bolalar darrov bo`ri yoki timsoh deb javob beradilar, sog`lomlari esa hech qanday javob bermaydi. Olingan ma`lumotlar atrof-olam xaqidagi affektiv-salbiy tasavvurlar turg`un qo`rquvni

shakllantiradi, bu esa o`z o`rnida bolaning his-tuyg`ularini stenik bo`lishida to`squinlik qiladi.

Intellektual rivojlanishning o`ziga xosligi

Autizmli bolalaming intellektual rivojlanish imkoniyatlari turlichadir:

-intellektual jarayonlami aqli zaifligidan to psixik rivojlanishni yengil orqada qolishi hamda qaysidir sohadagi bilim jarayonlarining iste`dod qobiliyati sifatida namoyon bo`lishining o`ziga xos ko`rinishini rivojlanishidir. Perseptiv jarayonni

shakllanishining o'ziga xosligi intellektni rivojlanishiga ta'sir etadi. Autizmli xususiyatli bolalaming bir qismi intellekti saqlangan bo'ladi hamda umumta'lim dasturi bo'yicha o'qitilishi mumkin. Ularning ichida Asperger sindromli bolalar guruhi sezilarli darajadadir. Ushbu bolalarda parsial qobiliyat, ma'lum bir fan, tasviriy san'at yoki faoliyatga o'ziga xos istedodlari bilan yaqqol namoyon bo'ladi.

-Ikkinchi guruh bolalari intellekt va bilish jarayonlari kamchilikli ko'rinish nuqsonlari bilan qiynaladilar. Ular umumta'lim dasturga yaqin maxsus moslashuv ta'limga muhtoj bo'ladilar. Bunday dasturlaming yo'qligi sababli maktabgacha yoshda psixik rivojlanishi sustlashgan bolalar ta'limi uchun mo'ljallangan dasturdan foydalaniladi, Maktab ta'limida esa muammolar yuzaga kelishi mumkin.

-Uchinchi guruh bolalar intellektual buzilishlarga egalar. Ular faqatgina aqli zaif bolalarga mo'ljallangan dastur asosida moslashuv davmi hisobga olgan xolda ta'lim oladilar.

Autizmli bolalaming tafakkur operatsiyalarini sifati baholanadi, bunda quyidagi nuqsonlarni ajratish mumkin:

-yuqori darajada tahlil eta olish, belgi va belgili formulalar bilan ishlay olish bilan birvaqtda predmetlar bilan tabiiy bog'liqligini yo'qotish tendensiyasi hamda predmetlarning asosiy belgilar o'miga ikkilamchi xususiyatlarni ajratish;

-tafakkurni shakllanishi ko'pincha manipulyar fikrlar bilan birgalikda keladi, mohiyati emas jarayonning kechishining o'zi bola uchun muhim bo'ladi;

-tafakkur operatsiyalarining stereotip algoritmini bir vaqtning o'zida qayd etishini tezlashishi;

-shaxsiy e'tiborga molik boigan mezonlargagina tayanib aqliy hulosani amalga oshirilishi.

Nutqining o`ziga xosligi

Autizmli bolalarda nutqiy nuqsonlar kommunikativ jarayonlarning komponentlarini yetarlicha boimasligi da namoyon boiadi. Turli xil nutqiy nuqsonlar kuzatiladi.

Bolalarning bir qismi mutizm kuzatiladi. Mutizm nutqning yo`qligi bilan namoyon boiadi nutqiy kommunikatsiya va kommunikativ- talablar doirasiga bog`liq ravishda emotsional-iroda jarayonlari nutqning o`ziga xosligi bilan xarakterlanadi. Mutizmni yuzaga kelishini nutq faoliyatining shakllanishidagi nuqson emas, balki nutqiy muloqotga boigan motivatsiyaning yo`qligi sifatida ko`rib chiqish mumkin. Biroq mutizmni ifodalanish darajasi turlicha bo`ladi.

To`liq mutizmnda nutqning impressiv tomonini rivojlanishi juda sust ifodalangan. Alohida tovushlar va tovushlar birikmasi so`z va ibora shaklida namoyon bo`lmaydi hamda autizmli bolada qiziqish uyg`otmaydi. Verbal darajadagi barcha muloqotlardan voz kechishlari natijasida ularda passiv so`zlar zahirasini deyarli bo`lmaydi. Eshituv diqqati zaif va rivojlanmagan. Bunday bolalarni tekshirish davomida, bolaga qaratilgan nutq ularda uni idrok etish, unga taqlid qilish xoxishi yo`qday tuyuladi. Inson nutqi autizmli bolani qo`rqitadi hamda unda to`liq emotsional noqulaylikni yuzaga keltiradi. Ba`zi bolalarda nutq rivojlanishining zamini ham yo`qdir. Bunday nutq nuqsonlari ko`pincha intellektual kamchiliklar bilan birgalikda yuzaga keladi.

Ikkinchi guruh bolalari qisman mutizmdan qiynaladilar. Birinchi guruh bolalariga nisbatan nutqning saqlangan imkoniyatlari mavjud. Ushbu bolalarni nutqiy imkoniyatlarini nutqni to`liq rivojlanmaganligining birinchi darajasidagi nuqsonlar bilan taqqoslash mumkin. Ushbu bolalarning bir qismida nutq nuqsonlari birinchi va

ikkinchi darajadagi nutqni to liq rivojlanmaganligida namoyon boiadi. Autizmli bolaning nutqi logopat bolaning nutqidan farqli ravishda avtonom ifodalanadi, ya`ni nutq sotsiumga qaratilmaydi hamda alohida tovushlar birikmasi bilan ifodalanadi.

Uchinchi guruh bolalarda nutq birmuncha shakllangan bolib, tahminan nutqning to`liq rivojlanmaganligini ikkinchi va uchinchi darajalariga mos keladi. Biroq ikkinchi guruhdagilar singari nutq manzilsiz, aniq bir shaxsga, biror bir obyektga nutqni qaratilishi yo`qligi bilan tavsiflanadi. Nutqning rivojlanishidagi bu bosqichda autizmli bola o`zining "men"ini so`z bilan ifodalash sohasida juda katta qiyinchiliklarga duch keladi. O`zini "men" so`zi bilan ifodalashning qiyinchiliklari autizmli bolaning o`zini tushunishi, o`zining shaxsini shakllanishidagi murakkabliklar bilan bogliq. Autizmli bola o`zining ismini aytmaydi va 1- shaxsdagi olmoshni nutqida qo`llamaydi. o`zi haqida ikkinchi va uchinchi shaxsda gapiradi. Uning nutqi exolaliya, nutqiy shtamplar, tovush birikmalari, so`z birikmalari yoki alohida jumalalarda ifodalanadi. Nutqining intonatsion tomoni o`ziga xos boilib, ovozi sun`iy, ba`zan falset ovoz bilan ajralib turadi.

To`rtinchi guruhdagi bolalarda nutqining rivojlanish darajasini birmuncha yetalichaligi bilan xarakterlanadi. Bola uzoq vaqt monologik nutqni olib bora oladi. Biroq dialogik nutqni olib borishi o`ziga xos qiyinchiliklar tug`dirishi mumkin. Nutqiy stereotiplar, shtamplar, avtonom namoyon bo`lishning sustligi ifodalanadi. Biroq ushbu kamchiliklar yuqori nutq rivojlanish darajasi bilan yumshatiladi hamda qisman namoyon bo`ladi. Shuni takidlash joizki ajratilgan nutq buzilishlariga ega bo`lgan autizmli bolalarning ajratilgan to`rt guruhi mustaqil tasnif bo`lib, K.S.Lebedinskaya, O.S.Nikolskayalarning autizmli dizontogenez tipiga taaluqli emas.

Tasavvur

Autizmli bolalarda tasavvur hususiyatlari o'yinda hamda ijodiy ishlarida o'ziga xos namoyon bo'ladi. Autizmli bolalar rasmlari harakatlar bilan to'ldirilgan. Rasmning harakatsizligi meyorida rivoj lanayotgan maktabgacha yoshdagi bolalar uchun odatiy xol bo'lsa, autizmli bolada ular qiziqish uyg'otmaydi. U bo'yash ritmi, ranglar orqali o'ynash, ulaming jilosi intiladi, bir xillik, aniqlikdan qochishga harakat qiladi. autizmli bolaning fantaziyalari real va realmasliklar o'rtasida muvozanatini saqlaydi. Sensor tasavvurlarini ritmda qayd etish fantaziya olamini shakllantiradi, rasmlar orqali autizmli bolaning ichki tashvish va qiziqishlari ifodalanadi.

Bolalar o'yini autizmli fantaziyalami o'z ichiga oladi. Bolalar hayvonlar bilan bog'liq syujetlami yaxshi ko'radilar. Boshqa gurux bolalari aniq fanlar va kompyuter

texnikalariga qiziqish uyg'otadilar. Diqqat yuqori kuchli ta'sirlar va xavf-xatarni aniqlashga yo'naltirilganda, ixtiyorsiz diqqatning ko'tarilgan kuchda namoyon bo'lishining o'ziga xosligi kuzatiliadi. Biroq bunday kuchlanishning vaqt davom etishi emotsional xavotirlik orqali affektiv portlashga (yig'lash, muloqotdan voz kechish) olib keladi. Bulaming hammasi ixtiyorsiz diqqatni turg'un bo'lmasligiga olib keladi.

Ixtiyoriy diqqat o'quv faoliyati bilan bog'liq bo'lib, katta qiyinchiliklar bilan shakllanadi. Diqqatni rivojlanishidagi qiyinchiliklar faoliyatini maqsad sari yo'nalganlik nuqsoni bilan aniqlanadi. Diqqatning turg'unligida nuqsonlar kuzatiliadi. Bunda qo'rquv, ta'sirlami idrok etishdagi yuzaga keluvchi salbiy oqibatlar katta rol o'ynaydi. Bola bir algoritmda boshqasiga "sirg'anib" o'tadi, bunda bajarayotgan harakatlarini qayd etmaydi.

Xotira

Intelekti saqlangan bolalarda ihtiyoorsiz eshituv va ko`ruvxotirasi mantiqiy belgi hamda formulalami esda saqlashda yaxshi rivojlangan boiishi mumkin. Ifodalayotganlarini esga tushirish uchun ba`zida aralash turdagi fantaziya elementlari yuzaga keladi. Mantiqiy ixtiyoriy yodda tutish bolaning qiziqishlariga hamda eslab qolishga yo`naltirilgan motivatsiyaning rivojlanish qobiliyatiga bogiiq ravishda shakllanadi.

Shaxsining rivojlanishi

Autizmga ega bolaning shaxsini shakllanishi yakunlovchi bosqich sifatida uning psixik rivojlanishining o`ziga xosligi bilan namoyon boiadi. Ma`lumki, insonning shaxsiyni shakllanishning markaziy zvenosi motivatsion jarayonning shakllanishi hisoblanadi va u talablar tizimining iyerarxik murakkab ko`rinishida intilish hamda maqsadida namoyon boiadi. Ma`lumki, ilk yoshdayoq yangi obrazlaming psixik shakllanish jarayoni shaxsiy obrazlaming markazi MEN ko`rinish tizimida yakunlanadi. Tekshirishlaming ko`rsatishicha, bolani psixik rivojlanishining ontogenezida shaxsga doir yangi tuzilmalar shakllanishi bosqichlar bo`yicha amalga oshiriladi: ichki o`mi, o`zini anglash, o`ziga baho berish, atrofdagilarga hamda o`z-o`ziga maqsadli munosabati, o`zi aniqlashi, jamiyatdagi va hayotdagi o`rnini bilishi. Autizimli bolani psixik jarayonlarining xolati shaxsni to`liq shakllanishidagi muhim psixik mexanizmning, emotsional-iroda jarayonlarining yetarlicha emasligini ko`rsatadi. Psixik rivojlanishidagi ushbu nuqsonlar uning shaxsini to`liq shakllanishiga to`squinlik qiladi.

Yangi obrazlar rivojlanishining o`ziga xos bo`lishi autizimli bola hayotining boshidayoq yuzaga keladi.

-onasi va yaqinlari bilan ko`z orqali muloqotda bo`lishi;

-“kompleks jonlanish”ning sust kechishi yoki yo`qligi;

nutqiy muloqotga kirishish xoxishining yo`qligi; kishilik olmoshi ``men”dan foydalanmasligi;

-nutqiy stereotiplik, o`z-o`ziga salbiy baho berishi, va boshqalar autizmli bola yoki o`smimi shaxsini o`ziga xosligini namoyon etadi.

Autizmli bolalaming o`ziga xos shaxsiy xususiyatlari emotsional sovuqqonligi, egoizm, atrofdagi odamlardan ehtiyotkor boiishi kabilar bilan xarakterlanadi. Autizmli o`smirlar tengdoshlari bilan muloqotga yomon kirishadilar, odamovi va birovdan sirini yashiradiganlardandirlar. O z fikr va harakatlariga tanqidiy baho bera olmaydilar. O`zlarini keyingi hayotini tashkillashtirishlari uchun ular jamoa tomonidan moslashuv uchun yondashuv ehtiyoj sezadilar.

Autizmli dizontogenezning turlari

Autizmli buzilishlarning ifodalanish darajasi turli xil toifadagi bolalarda o`zgaruvchandir. O.S.Nikolskaya va boshqalaming (1997) klassifikatsiyasiga (tasnifiga) binoan, autizmli bolalami to`rttoifaga ajratiladi.

Birinchi guruh. Bunga eng chuqur autizmli bolalar kiritiladi. Ular atrofidagi olamdan maksimal ajralganligi bilan farqlanadi. Ulaming nutqi yo`q (mutizm) hamda xulqi “harbiylik” tomonidan yaqqol ifodalangan. Bolani harakatlari ichki jihatdan oylab qilingan bajarilish natijalari yoki o`ylab chiqilgan xoxishining natijasi xisoblanmaydi. Aksincha, uning harakatlarini xonadagi obyektlarni tashkillashtirish boshqaradi. Bola xonada maqsadsiz, predmetlarga zo`rg`a qo`lini tekkizib harakatlanadi. Ushbu guruxdagi bolalaming xulqi ichki intilishlar, xoxishlaming

aksi boimasdan, aksincha o'zga ta'sir aksi sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu bolalarda atrof - olam bilan aloqasi rivojlanmaydi, muloqotga kirishmaydilar. Ularda faol himoya vositalari yo'qdir: autostimulyatsiyaning (motor stereotiplar) faol shakllari rivojlanmaydi. Bolalar nutq, shuningdek imo-ishora, mimika, tasvirlovchi harakatlardan foydalanmaydilar.

Ikkinchi guruh. Bu bolalarda muloqoti kamroq darajada buzilgan, biroq olamga bo'lgan dezadaptatsiyasi yetarlicha kuchli ifodalangan. Ulaming ovqat, kiyim, yo'nalishini tanlash stereotiplari yaqqol namoyon boiadi. Bu bolalarda atrofdegilar oldidagi qo'rquv yaqqol ifodalangan. Lekin bu bolalaming muloqot bo'yicha faollik darajasi va ulaming xarakteri xaddan tashqari bolalar tomonidan tanlanadi hamda qayd etib boriladi. Nutqi birinchi gurux bolalariga nisbatan yaxshiroq rivojlangan, undan o'z talablarini ifodalayotganlarida foydalanadilar. Biroq iboralarida stereotiplik va nutqiy shtamplik kuzatiiadi: "ichishga berish", yoki "Komilga ichishga berish". Bola tashqi olamdan idrok etgan nutqiy shtamplami birinchi shaxsda atamasdan ko'chiradi.

Uchinchi guruh. Ushbu bolalaming o'ziga xosligi birinchi o'rinda tashqi olam bilan munosabat o'rnatishdagi ekstremal janjalkashligi bilan namoyon bo'ladi. Ulaming xulqi yaqinlariga alohida bezovtalikni olib keladi. Janjallari kimgadir yo'naltirilgan tajovuz ko'rinishida, yoki xattoki o'ziga tajovuz xolatida yakunlanishi mumkin. Ushbu bolalaming nutqi yaxshiroq rivojlangan, lekin u monologikdir. Bola

iborali tarzda, lekin o'zi uchun gapiradi. Uning nutqi "kitobiy", ilmiy, tabiiy bo'lmagan ko'rinishga ega. Bola suhbatdoshga muhtoj emas. Barcha guruhdagilardan harakatlari epchilroq. Ushbu bolalar ba'zi tartib-qoidalami bilishga alohida e'tibor qaratadilar. Lekin buning mohiyatida bilimlar manipulyatsiyasi, biron-bir tushunchani o'yin qilish, chunki bu bolalar amaliy faoliyatda o'zlarini qiyinchilik bilan namoyon etadilar. Ba'zi aqliy operatsiyalarni (masalan,

matematika bo'yicha vazifalarni) stereotip va mamnunlik bilan bajaradilar. Shu kabi mashqlar ijobiy taassurotlar manbai bo'lib xizmat qiladi.

To'rtinchi guruh. Bu o'ta ta'sirchan bolalardir. Ularda autizm muloqotning yo'qligi emas, balki shakllanmaganligi natijasida namoyon bo'adi. Ijtimoiy o'zaro harakatlarga kirishishga tayyorgarlik imkoniyatlari uchta guruhdagilarga nisbatan yaxshiroq ifodalangan. Biroq, ular o'ta ta'sirchan bo'lib, kichik bir to'siqlarni ham his etib muloqotni to'xtatadilar. Ushbu guruh bolalari ko'z, nigoh orqali muloqot o'rnatish oladilar, lekin bu birlamchi xarakterga ega. Bu bolalar uyatchan va noziklik taassurotini qoldiradilar.

Xulosa. Hissiy (emotsional)- irodaviy va kommunikativ-ehtiyojlamining o'ziga xosligi Birlamchi psixik buzilishlarga ega autizmli bolalarga turli ta'sirlarga gipersteziyaning (sezgirlikning) yuqoriligi xosdir: ya'ni harorat, taktil, ovoz va ranglarga. Doimiy ranglar autizmli bolalar uchun xaddan tashqari yoqimsiz. Atrof-olamdan keluvchi bu kabi ta'sirlar autizmli bolalar tomonidan jarohatlovchi omil sifatida idrok etiladi. Miyaning energetik potentsiali inson hayoti faoliyati uchun zarur bo'lgan psixoemotsional tonusni ta'minlaydi. Energetik tonus yetarlicha bo'lmagan sharoitlarda autizmli bolalarda ijobiy hissiy (emotsional) muloqotni chegaralanganligi kuzatilib, atrof-olam bilan o'zaro munosabatlarda patologik xususiyatlar yuzaga keladi. Bunday patologik o'zaro munosabatlarning shakli kompensator avtomatizatsiyalardir. Ular bolaga noqulay holatlarni neytrallashtirish imkon yaratadi va sun'iy ravishda psixoemotsional tonusni ko'taradi. Kompensator avtomatizatsiyalar stereotiplikni namoyon etadi hamda bir xil harakatlarni qaytarilish turg'unligi -**stereotiplar**ni yuzaga keltiradi. Og'ir xollarda autizmli bolalar umuman ovqatdan voz kechishlari mumkin. Shuni alohida ta'kidlash joizki, stereotiplar autizmli bolani hayotining ilk davrlarida yuzaga keladi. Stereotiplar

autizmli bolaning ulg`ayish davrida birga keladi, lekin uning faoliyatidan umuman o`chib ketmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. D.A.Nurkeldiyeva, M.U.Hamidova RIVOJLANISHIDA NUQSONI BO`LGAN BOLALAR DIAGNOSTIKASI Toshkent – 2016
2. D.R.Madazizova BOLALAR RIVOJLANISHIDAGI NUQSONLARNING KLINIK ASOSLARI O`zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoli TOSHKENT - 2018
3. American Psychiatric Association. (2022). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th ed., text rev.; DSM-5-TR). Washington, DC: APA Publishing.
4. Baron-Cohen, S. (2008). *Autism and Asperger Syndrome*. Oxford: Oxford University Press.
5. Frith, U. (2003). *Autism: Explaining the Enigma* (2nd ed.). Oxford: Blackwell Publishing.
6. Kanner, L. (1943). Autistic disturbances of affective contact. *Nervous Child*, 2, 217–250.
7. Lebedinskaya, K. S., & Nikolskaya, O. S. (1991). *Emotional Disorders in Childhood Autism*. Moscow: Moscow University Press.
8. Wing, L. (1996). *The Autistic Spectrum: A Guide for Parents and Professionals*. London: Constable and Robinson.

9. 1. World Health Organization. (2022). Tobacco and oral health. World Health Organization.
10. 2. Reibel, J. (2019). Tobacco and oral diseases: Update on the evidence, with recommendations. *Medical Principles and Practice*, 28(1), 22–28.
<https://doi.org/10.1159/000496426>
11. 3. Petersen, P. E. (2020). Alcohol consumption and oral health. *Community Dentistry and Oral Epidemiology*, 48(4), 301–308.
<https://doi.org/10.1111/cdoe.12540>
12. 4. Warnakulasuriya, S. (2021). Combined effects of tobacco and alcohol on oral cancer: A review of epidemiological evidence. *Oral Oncology*, 113, 105117. <https://doi.org/10.1016/j.oraloncology.2020.105117>
13. 5. Johnson, N. W., & Jayasekara, P. (2018). Risk factors for oral cancer: A review of the current literature. *Journal of Dental Research*, 97(2), 123–131. <https://doi.org/10.1177/0022034517734454>
- 14.